

ДИНАМІКА ЕТИМОЛОГІЧНОГО ГНІЗДА ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОГО КОРЕНЯ *VERP-/*VBRP- ЯК ГЕНЕТИЧНОЇ МІКРОСИСТЕМИ

Олександр Іліаді (Кіровоград)

Опис системи праформ різних слов'янських етимологічних гнізд дозволяє відновити механізм праслов'янського словотвору, визначити певні тенденції щодо закономірностей номінації цілих лексичних груп. Прояснення всіх основних структурно-семантичних нюансів дії генетичних мікросистем тільки сприяє систематизації архітипів.

The description of old-forms of different Slavonic etymological clusters makes possible the restoration of the mechanism of old Slavonic word-formation and establishing tendencies concerning principles of whole lexical groups nomination. The explanation of all major structural-semantic peculiarities of the action of genetic microsystems contributes to the systematization of the archetypes.

Будь-яке зі словотвірних-етимологічних гнізд виконує функцію генетичної мікросистеми, “в якій слово сформувалося як одиниця мови” [Козлова 1986:90]. Тому поглиблене вивчення їхнього складу, закономірностей протікання словотвірних, морфонологічних і семантичних процесів в їх межах дає унікальну можливість простежити і відтворити механізм виникнення нових лексичних одиниць у сукупності всіх системних зв'язків між ними. Кінцевим пунктом дистрибуції цих зв'язків є реконструкція словотвірних систем прамов, в яких закладались загальні дериваційні тенденції для груп споріднених мов. Завданням нашої статті є саме таксономія гнізда кореня *verp-/*vbrp- < і. – е. *цєрpōl *црpō ‘вертати, обертати; прясти; сукати; скручувати, вити(ся)’ [Mann 1984-1987: 1603] в його розвитку на праслов'янському зрізі.

Досліджуване гніздо послідовно програмує формування і розвиток слів як багатоаспектних одиниць. Його стрижнем є семантика номінації, бо сам механізм дії цієї генетичної матриці являє собою складний комплекс взаємодії семантичних (лінгвальних) і асоціативних (екстралінгвальних) чинників. Розвиток обсягу етимологічного гнізда здійснюється за рахунок

розширення його операційного поля. Останнє визначаємо як семантичний діапазон гнізда, його можливість семантизувати певний фрагмент світу реалій і відношень між ними, тобто перетворити його в систему мовних знаків (і значень) та способів їх комбінування. Коло асоціацій цього поля створило сприятливі умови для розвитку в межах мікросистеми **verp-/vьrp-* значного шару термінів ткацької справи.

**vьrpati, *vьrpq *'ткати'* (спеціалізація семем 'сукати', 'скручувати'), що реставрується з урахуванням кашуб. *vьrpac* (імперф.) 'ткати варп; погано шити; розпарувати; штопати; бігати, метушитися; обшити, починити' [Sychta 1972: VI, 54; 1973: VII, 342], д. -р. *вьрпати* 'рвати щось, грабувати' [СлДРЯ XI-XIV 1988: II, 266], *вьрпу* 'т. с.', слн. *vьrpati* 'копати, гребти' [Куркина 1980: 337], *zvьrpati* 'порвати', яке, як і пол. *warpac* 'латати', О. Брюкнер уважав праслов'янським, наводячи литовські генетично тотожні аналоги *verpti* 'прясти', *varpstē* 'валок, веретено' [Brückner 1957: 603]. Сама ж основа **vьrp-* є корелятом **verp-* за ступенем довготи апофонічного голосного, що відзначалося ще Ф. Безлаєм [Bezlaј 1967: 114]. Вона репрезентується ще в нім. *sich werfen* 'крутитися, витися (про дерево)', англ. *to warp* 'кривитися' [Machek 1968: 698], гр. *harpázō* 'хапати; нападати', алб. *rryp* 'черес, пасок' [Mann 1984-1987: 1603], що свідчить про її глибоку давність і підтверджує факт прямого зв'язку з гніздом кореня **cer-* 'крутити, гнути', ускладненого *p-* детермінативом. Функціонування ж її у згаданій термінологічній галузі є прерогативою балто-слов'янської діалектної зони, а звідси робимо висновок про спільнобалто-слов'янську семантичну спеціалізацію **vьrp-*.

Дериватом **vьrpati* є **vorpь/*vorpa* з подовженням кореневого *ь>o* (пор. **svьrbēti* 'свербіти' > **svorbь* 'свороб' – Меркулова 1972: 170): пол. *wrapa*, луж. *ropa* < **wropa* 'варп' [Brückner 1957: 603], чес. *vrap* 'згин хустки, одягу, лист на дні капелюшка', для якого В. Махек констатував давнішу форму з флексією *-a* і першим, наскільки нам відомо, вивів архетип **vorpь*, зіставивши, а точніше зримувавши, з основами *korp-ichorp-* [Machek 1968: 698], котрі рефлексують *p-* поширення кореня **(s)ker-* 'крутити; різати; гнути'. Далі ще пор.: свц. *vrap* 'вузька складка на матеріалі як деталь давнього жіночого народного одягу' [SSJ 1959: V, 160], слн. *vъpa* 'зморшка' [Хостникъ 1901: 326]. Виходячи з гіпотетичної

семантики **vьrpati* *'ткати; вистріпувати (нитки)' (рефлексом останньої семемі можуть бути континуанти зі значенням 'грабувати, рвати', пор. **ъzvьrpati*, **navorpati* 'напасти; відібрати; робити складинки' – ЭССЯ 1983: IX, 102; 1998: XXIV, 33), доцільно припустити для **vorьpь*/**vorpa* первісне *'тканина, рядно; зморшка (як наслідок вистріпування, витягування ниток)' з пізнішим розвитком 'згин (рядна)', 'зморшка як деталь одягу'. Сам же зв'язок **vьrp-* з **vorp-* вже був у полі зору дослідників [Brückner 1957: 603; Bezlaj 1967: 114] і розглядався в діалектній площині мови праслов'ян, оскільки деривати цих основ утворюють зараз словенсько-західнослов'янську ізолексу [Куркина 1980: 337].

Доцільно також припустити й можливість існування іменників зі ступенем редукції апофонії *e-* ряду **vьrpь*/**vьrpa* *'рядно, тканина' на основі пол. *warpa* 'домоткане рядно' [Brückner 1957: 603], кашуб. **vьrp* 'давній вовняний матеріал, вироблений на домашньому ручному ткацькому верстаті' [Sychta 1972: VI, 54], *vьrp* 'грубе рядно' [SJK 1893: 255]. Від нього не слід відокремлювати й **vьrpa* *'вир, вихор', що збереглося в українському гідронімі *Верпа* <**Вьrpa* і також континує, на думку Р. М. Козлової, поширення *p-*детермінативом досліджуваного кореня [Козлова 1998: 93-94]. Архетипи **vьrpь*/**vьrpa* слід виводити безпосередньо з **vorьpь*/**vorpa* через зміну в аблауті під впливом актуального дієслова **vьrpati*. Подібне явище було досить поширеним у праслов'янську добу, пор.: **dьrbati* > **obdorba* > **obdьrba*, **svьrběti* > **svorbь* > **svьrbь* та ін. [Варбот 1984: 78].

Останні праформи послужили базою для утворення **vьrpьсь*/**vьrpьса*: укр. діал. *вїрпци* 'постоли' (кваліфікується укладачами ЕСУМ як "неясне" і пов'язується з *верба*, тобто первісно як взуття, зроблене з кори або пагонів молодої верби – I, 380), с.-х. *вїрца* 'мотузок, шнурок' [Толстой 1970: 58]. В аспекті словотвору від спільнокореневих основ з різними типами поширювачів пор. с.-х. *вїрца* [Толстой 1970: 57] <**vьrvьса* з архаїчним формантом *-ьса*, як у ст.-сл. *двьрьца* [Селищев 1952: 60], макед. *врвца* 'шнурок, зав'язка' [Гавриш 1969: 84]. Щоправда, *врвца* може бути наслідком граматичної трансформації **vьrvьсь* з пізнішою зміною родового статусу під впливом утворень типу ц.-сл. *врвица* 'чітки у ченців і черниць'

[ПЦСС 1900: 71], слн. *vřvica* ‘вірвовка’ [Kotnik 1972: 672] і т. ін., але це менш ймовірно.

Виведення **vǔrǔsь/*vǔrǔsa* на матеріалі тільки однієї мови (для кожної з праформ) видається доцільним з огляду на скам’янілість основи **vǔrp-*, яка в українському і сербохорватському ареалах функціонує тільки у зв’язаному вигляді. Це значить, що наведені слова утворились ще в дописемну добу, коли побутувала жива словотвірна пара **vǔrǔ/a> *vǔrǔsь/*vǔrǔsa*.

Ймовірно, що відіменникове походження має псл. **vǔrpoliti* (: кашуб. *varpolęc, varpoli* ‘ткати’ – Sychta 1972: VI, 55, с. –х. *vřpolıtu se* ‘вертїтїся’ – Карацїћ 1852: 76), на що вказує іменниковий суфікс *-ol-*. Але тематичний голосний *-i-* стирає первісну флексію імені, через що зараз важко визначити правильну форму з двох можливих: **vǔrǔľ* чи **vǔrǔľ*.

Цікавим моментом у розвитку гнізда **ver-* є чітка структурно-семантична співвіднесенність між одиницями різних детермінативних парадигм. Так, для псл. **vorǔľ* ‘тканина; зморшка (на тканині)’ еквівалентами з іншими поширювачами *-s-*, *-sk-* є:

**vorsa*: свц. *vřasa* ‘шар землі хвилястий, вип’ячений боковим тиском’ [SSJ 1959: V, 160], *vřasnenie* (геол.) ‘наявність складок’ [СРС 1976: 601], чес. *vřasa* ‘складка’ [ЧРС 1967: 656], *vřasen* ‘піщана хвиля в пустелі’ [Малько 1974: 82];

**vorskā* [Фасмер 1986: I, 360, без пояснення генетичних зв’язків]: чес. *vřaska, vřasčity* [Machek 1968: 698], свц. *vřasčity* ‘враскуватий’ [SSJ 1959: V, 160], слн. *vřaska* ‘зморшка, шрам’ [Хостникъ 1901: 326], д. -р. *враска* ‘т. с.’, *сввраскати(ся)* ‘зморщитися’ [Срезн. 1989: I, ч. 1, 313], д. -укр. *враска* ‘хиба’, *враскавий* ‘зморщений’ [Лекс. 1973: 437] – як і давньоруські приклади, запозичені зі старослов’янських текстів.

Щоправда, відсутність *-k(a)* в ауслауті чеських та словацьких прикладів може пояснюватись і внаслідок сприйняття й осмислення його як суфіксального за аналогією до слів, де *-k(a)* дійсно є формантом для утворення слів жіночого роду. Це спричинилося до відкидання його, як це робиться в процесі так званої редеривації. Тільки є різниця: тут відкидається псевдоформант, а за умови редеривації відсікаються суфікс чи префікс, які раніше були живими (реальними) у складі слова, але

з часом основа спростилася, і вони злилися з коренем, а пізніше у свідомості мовців знову активувалися, пор. рос. *трудник* <*сотрудник*, *улыба*> *улыбка*, укр. *щерть*<*вщерть*, *щент*><*вщент*. У такому разі доводиться визнати, що корінь **vor-* поширювався тільки детермінативним комплексом *-sk-*. З огляду на чес. *vraštět* ‘морщитися, вкриватися зморшками’ [ЧРС 1967: 656], *vraštiti*, *svraštěly* [Machek 1968: 698] припускається архетип **vorstь* або **vorsta*, пор. **verskь*/*verstь* ‘верес’.

Але незалежно від того, чи було *-s-* або *-sk-/st-* нарощення, ізоморфізм формацій **vorpь*~**vorsal***vorskal***vorsta* є очевидним. Досить лише згадати впевнене зближення чес. *vráskati* з псл. **vorp-*. В. Махеком і виведення його з **vorskati*, хоча думку про похідність останнього з **vorpskati*, інтенсива до **vorpti* [Machek 1968: 698], прийняти важко: тоді незрозумілою залишається природа *-k-* навіть за умови, що *-s-* є подовженням основи. Крім того, нанизування детермінативного комплексу на детермінативну основу є абсолютно неможливим. Реальним є тільки дієслово **vьrpsti* (>д. -р. *вьрпсти* ‘грабувати, рвати’ [Куркина 1980: 337], ст. -сл. *врьпсти* ‘роздягати, здирати, грабувати, відніматися’ – ПЦСС 1900: 102) та його дериват **vьrpsa* (>слн. *vьrsa* ‘подряпина’ – Bezlaј 1967: 114), давність яких не підлягає сумніву, оскільки підтримується ще й лит. *varpstē* ‘валок, веретено’, згадуваним раніше.

Дериваційно залежним від **vьrpsal***vьrpsь* (пор. ще пол. *Warps* – антропонім – SSNO 1981: VI, ч. 1, 23) є **Vьrpsolv*: блр. *Варпсоль* – топонім, переданий в литовській фіксації як *Vārpsalieši* [RGN 1962: I, 651]. Не виключений і власне віддієслівний словотвір **vьrpsti*>**Vьrpsolv* або членування твірної основи на **vьrp-sь* з формантом **-сь* (<*-so*), який на відміну від *s-* поширення дієслівних основ модифікував імена, пор. **běсь*, **golsь* [Селищев 1952: 75].

У контексті сказаного думку про видозміну основи псл. **mraštiti* у чес., ц. -сл. *vraska* шляхом переходу *m>v* [Holub, Корецьк 1952: 422] доцільно відхилити.

Словотвірний ряд основи **vьrp-* поширюється за рахунок формування вторинного регіонального дієслова **vorpati* на базі **vorpь*/*vorpa* (пор. чес. *vrapati* – Machek, там же) всупереч Ф. Безлаю, котрий, говорячи про збереження повного ступеня цієї основи в слн. *vrapati*, *vrapati* ‘згинати, складати,

зморщувати, горбити', характеризував слн. *vrāpa, rāpa* 'згин, складка, зморшка' та ін. як похідні від подібних інфінітивів [Bezlej, там же]. Крім того, згадане слн., чes. *vrāpiti* [Machek, там же], в принципі, вказує на ще один реліктовий діалектизм, який поповнює словенсько-західнослов'янське пасмо ізоглос, а саме – **vorpiti*, котрий в дописемний період утворював ітеративну пару з **vorpati*.

У пізньопраслов'янську добу **vorpъ* зазнало певних семантичних зрушень на тлі переходів типу 'прясти, вистріпувати', 'рвати' > 'грабувати (нападати)' (пор. фактаж для відновлення **vъrpati*), унаслідок чого у нього з'явилася семема *'напад, грабіж': д. -р. *воропъ* 'напад', ст. -сл. *vrāpъ* 'насилля, сила' [Срезн. 1989: I, ч. 1, 303, 313], рос. ст.: "пустити на воропъ" 'почати стрімкий наступ' – 12 ст. [СлРЯ XI-XVII вв 1976: III, 34], болг. *vrāpчувам* 'хапати, доторкуватися, добивати' [БЕР 1971: I, 197]. Від **vorpъ* з новим значенням утворилось дієслово **vorpiti* *'нападати, гніватися', хоча воно, з огляду на матеріали ЭССЯ [1998: XXIV, 33-34, стаття **navorpiti*], так само могло й одвічно мати синкретичну семантику *'напасти; робити складки', а значить, що цей синкретизм був властивий і твірному **vorpъ*. Автори ЭССЯ наводять цілу низку архетипів з базовим **vorpiti*: **navorpiti* > **navorpъ* > **navorpънь* > **navorpъникъ* (з можливістю полімотивації від **navorpiti* з суфіксальним комплексом -*ъп-икъ*) [ЭССЯ, там же]. Кашубська мова зберігає аблаутну паралель до **navorpъ*, а саме – **navъrpъ* > *n'āvarpě* 'примха' [Sychta 1969: III, 196], в якій кореневе *ъ* виникло під впливом **vъrpati* на стадії **navorpъ*.

БІБЛІОГРАФІЯ

БЕР 1971 – Български етимологичен речник / Съст. Георгиев В. И., Гълъбов Ив., Бернар Р. и др. – София: БАН, 1971. – Т. I. – 700 с.

Варбот 1984 – Варбот Ж. Ж. Праславянская морфонология, словообразование и этимология. – М.: Наука, 1984. – 255 с.

Гавриш 1969 – Гавриш К. Македонско-руски речник. – Скопје, 1969. – 916 с.

Карацић 1852 – Карацић В. Ст. Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима. – Беч, 1852. – 862 с.

Козлова 1986 – Козлова Р. М. Реконструкция и этимологизация праславянской лексики и проблема структуры праславянского слова // Этимология 1984. – М.: Наука, 1986. – С. 89-95.

Козлова 1998 – Козлова Р. М. До етнолінгвістичної інтерпретації деяких гідронімів басейну Дніпра//Ономастика України та етногенез східних слов'ян. – Київ, 1998. – С. 93-105.

Куркина 1980 – Куркина Л. В. Словенско-западнославянские лексические связи//Общеславянский лингвистический атлас 1978. – М.: Наука, 1980. – С. 331-338.

Лекс. 1973 – Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського//Підгот. до вид. В. В. Німчук. – К.: Наук. думка, 1973. – 540 с.

Малько 1974 – Малько Р. Н. Географическая терминология чешского и словацкого языков (на общеславянском фоне). – Минск: Наука и техника, 1974. – 142 с.

Меркулова 1972 – Меркулова В. А. Народные названия болезней, II (На материале русского языка)//Этимология 1970. – М.: Наука, 1972. – С. 143-206.

ПЦСС 1900 – Полный церковно-славянский словарь (со внесением в него важнейших древнерусских слов и выражений). Составил священник магистр Григорий Дьяченко. – М., 1900. – 1120 с.

Селищев 1952 – Селищев А. М. Старославянский язык. – М.: Учпедгиз, 1952. – ч. II. – 205 с.

СлДЯ XI-XIV 1988 – Словарь древнерусского языка (XI-XIV). – М.: Наука, 1988. – Т. II. – 417 с.

СлРЯ XI-XVII 1976 – Словарь русского языка XI-XVII вв. – М.: Наука, 1976. – Т. II. – 270 с.

Срезн. 1989 – Срезневский И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка. – М.: Книга, 1989. – Т. I, ч. 1. – 400 с.

СРС 1976 – Словацко-русский словарь. – М. – Братислава, 1976. – 768 с.

Толстой 1970 – Толстой Н. И. Сербско-хорватско-русский словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1970. – 735 с.

Фасмер 1986 – Фасмер М. Р. Этимологический словарь русского языка.: В 4-х т. /Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – М.: Прогресс, 1986. – Т. I. – 673.

Хостникъ 1901 – Хостникъ М. Словінско-русскій Словарь. Грамматика словінського языка. – Горица, 1901. – 279 с.

ЧРС 1967 – Чешско-русский словарь/Под ред. П. Погледя и М. Венцовской. – М.: Сов. энциклопедия, 1967. – 845 с.

ЭССЯ 1983, 1998 – Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд/Под ред. О. Н. Трубачева. – М.: Наука, 1983. – Т. IX. – 220 с.; 1988. – Т. XXIV. – 203 с.

Bezljaj 1967 – Bezljaj F. Eseji o slovenskem jeziku. – Ljubljana, 1967. – 184 s.

Brückner 1957 – Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa, 1957. – 805 s.

Holub, Kopečný 1952 – Holub J., Kopečný F. Etimologický Slovník jazyka českého. – Praha, 1952. – 575 s.

Jurišić 1973 – Jurišić B. Rječnik govora otoka Vgrade. – Zagreb, 1973. – Dio II. – 255 s.

Kotnik 1972 – Kotnik J. Slovensko-ruski slovar. – Ljubljana, 1972. – 817 s.

Machek 1968 – Machek V. Etimologický slovník jazyka českého. – Praha, 1968. – 866 s.

Mann 1984-1987 – An Indo-European comparative dictionary /By E. Mann. – Hamburg, 1984. – 1987. – 1683 s.

RGN 1962 – Russisches geographisches Namenbuch/ Begr. von M. Vasmer. – Wiesbaden, 1962. – Bd. I. – 200 s.

SJK 1893 – Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego. – Krakow, 1893. – 298 s.

SSJ 1959 – Slovník slovenského jazyka. – Bratislava, 1959. – T. V. – 610 s.

SSNO 1981 – Słownik staropolskich nazw osobowych/Pod redakcją i ze wstępem Witolda Taszyckiego. – Wrocław-Warszawa etc., 1981. – T. VI. cz. 1. – 203 s.

Sychta 1972, 1973 – Sychta B. Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1972. – T. VI. – 490 s; 1973. – T. VII. – 520 s.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Іліаді Олександр Іванович – аспірант кафедри української мови Кіровоградського державного педуніверситету ім. В. К. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми порівняльно-історичного мовознавства та слов'янської етимології.